
HET GROOT PLAN VAN GENT GEMAAKT IN 1619 DOOR LAND- METER JACQUES HORENBAU(L)T

Jacques Horenbaut gesitueerd.

Jacques of Jacob Horenbau(l)t, schilder en landmeter, stamt van een Gentse familie af welke sedert 1487 in de kunstgeschiedenis gekend stond van vader tot zoon. Enkele leden van dit geslacht hadden zich bijzonder onderscheiden als schilders en topografen van de stad. (Heins N.,1900, p.I)

In het Rijksarchief te Gent bevindt zich een “parcellaire kaart (nr. 278) van de meersen tussen Slotenkouter en de Sassevaart en Reke, van Meulestede tot de Antwerpse heirweg en het Spaans Kasteel, door Franchois Horenbaut”; daterend uit 1571. Daarop zijn de percelen vermeld gelegen rond de **Ryt Gracht en De Veste**. Ten noorden van het Spaans Kasteel werd een pro-

jectie van de aan te leggen fortificaties over het origineel bijgetekend. De vestinggracht zou aansluiten op de bestaande **Moer Vaerdt**.

De stad Gent vond in de figuur van Jacques Horenbaut een geroutineerd landmeter.

Frans Horenbault, vader van Jacob, heeft twee plannen van Gent vervaardigd: in 1590 een plattegrond van het bewoonde deel van de stad en in 1592, samen met landmeter Jan de Buck, een kaart van de Gentse landelijke wegen. (Milis-Proost, 1975, p.28) De plattegrond van 1590 is niet bewaard gebleven.

Jacques nam reeds op jeugdige leeftijd deel aan de werkzaamheden van zijn vader, waarmee hij sinds 1593 samenwerkte. In 1599-1600 hielp hij mee aan de schilderwerken, welke moesten uitgevoerd worden voor de plechtige inhuldiging van de aartshertogen Albert en Isabella. (Heins N.,1900, p.I) Nadien tekende hij verscheidene kaarten en plans. (Milis-Proost, 1975, p.28)

In 1605 tekende en graveerde Horenbaut een "carte figurative van de stadt van Sluus metten omliggende steden en de plaetsen zoo die nu zijn jeghenwordich ghemaect naer de conste". In het jaar 1608-1609 maakte hij, volgens de stadsrekeningen, een plan op van de gronden en wegen gelegen buiten de Keizerpoort en de St.-Lievenspoort, in de onmiddellijke nabijheid van Gent. (Heins N.,1900, p.I) Zijn kaart van het land van Aalst, 1612, had een afmeting van 2m18 hoogte op 3m06 breedte. Van 1613 tot 1615 ontwierp en graveerde hij met grote zorg een "descriptie figuratieve" van de gronden gelegen langs de nieuwe vaart van Gent naar Brugge (1m56 x 0m48) met kleine plans van beide steden. (Heins N.,1900, p.I) De Gentse schepenen lieten Jacob Horenbaut een plan maken van het gehele Gentse banmijlgebied. (Milis-Proost, 1975, p.28)

Nood aan een betrouwbaar administratief document.

Het door de landmeter Jacob Horenbaut opgemaakt en getekend plan is op schaal. (Milis-Proost, 1975, p.28) De schaalverdeling op het blad XV geeft volgende gegevens : 8 cm komt overeen met 100 roede of met 385 m 40; 1 cm bedraagt dus 48 m 20. De gebruikte schaal is 1:4.820. Het groot plan is oost-west gericht (het westen boven), hetgeen meebrengt dat de kerken langs de zijde van de absis bekeken worden. (Fris, 1920, p.28)

De inhoud van het cartografisch werkstuk werd gedetailleerd beschreven door Victor Fris.

Onderstaande tekst werd geëxcerpeerd uit het werk "Plans de Gand, introduction aux documents topographiques publiés par la commission des monuments de la ville de Gand par Victor FRIS", Vanderpoorten J. (Gent, 1920), p.28-33.

Hoofddoel van dit groot plan, opgemaakt in opdracht van de stadsmagistra-

tuur ten behoeve van de afhandeling van betwistingen, was de grenzen van Gent - de "vrijheid van Gent" - aan te duiden. Daartoe werden de percelen met hun eigenaars palend aan o.a. beide zijden van de Vrijtgracht (Rijtgracht) of Rietgracht, die een grens vormde van het Gentse territorium, aangeduid. Dit wordt bewezen door het Register (reeks 98 nr. 3 van 1619) van de gemeentelijke archieven waarnaar de nummering van de percelen langs de Rietgracht verwijst. Dit gedetailleerd plan meet 1m 65 x 1m95m.

Met behulp van kaartblad XXII (Gent - Melle) van de oudere militaire kaart op 1/20.000 kan men vrij gemakkelijk de rechthoek van 8.000 m X 9.400m, door Jacques Horenbaut op zijn plan getekend, afbakenen. (Fris, 1920, p.28) Ten **zuiden** heeft de landmeter-cartograaf zijn kaart iets zuidelijker dan het dorp Zwijnaerde begrensd. Vervolgens snijdt de zuidelijke rand van het plan de grote bocht van de Schelde met ten noorden de **Rotschen heirweg** (niet te verwarren met de Rotschen voetweg) met een buitenverblijf op dat ogenblik bewoond door **Mijnheer Maertens**.

In het oosten reikt de kaartuitsnede tot de **Helsdries**, de **Varingstraat** en de **Zwaanhoek**, snijdt de Brusselse steenweg, kruist de **Boschstraat** en bereikt de (gedempte) grote bocht van de Schelde daar waar de Rietgracht van Gentbrugge ontstaat, bereikt opnieuw de Schelde iets ten oosten van de **Overzet** en de bijrivier de **Oude Leede**, loopt vervolgens ten zuiden van het kasteel **Ter Meeren** en **Westveld** en bereikt de Antwerpse Steenweg ten zuiden van **Vogelzang**. (Het kompas, de meetbaak en de cartouche met de legende van de letters A-Z en nr. 49-76 hebben de kunstenaar de kans geboden de gehuchten Kreite en Oostakker weg te laten.)

Ten **noorden** sluit het plan aan met de **Leereghem Kouter** ter hoogte van het kasteel Slotendries, loopt verder ietwat rechts van de **Rietgracht - Oude Veste**, kruist de **Sasschevaart** en snijdt de Lieve stroomafwaarts van de verbindingsgracht, **het Rietjen** genaamd; de kaartuitsnede loopt langs Westergem, gaat noordwaarts van het kasteel, dat toen aan Mijnheer Dherh toebehoorde, laat de **Boterstraete** links liggen met het kasteel Braem, snijdt de oude Caele dwarsdoor en kruist ten slotte het Brugs kanaal ongeveer ter hoogte van de Lieve.

Ten **westen** volgt Horenbaut de **Laghen Dam** (Beekstraat) in de buurt van het buitenverblijf Simays, gaat noordwaarts van de **Regenboog**, **via de Zaudtdam**, voorbij het noorden van Drongen, dwarst de Leie bij de **Groot Veure** en loopt langs de Leebeek ten noorden van Afsnee en St. Denijs-Westrem.

De gehele Gentse omgeving werd getekend en beschreven met een nauwkeurigheid eigen aan administratieve notulen. We vestigen de aandacht op de volgende eigendommen, kastelen of buitenverblijven die in perspectiefzicht op de kaart zijn weergegeven. Op blad IV staat het kasteel behorend aan de familie Vaernewyck, dicht bij het kanaal naar Brugge, in de jaren 1920 het

kasteel Vooruit. Op blad VI staat de hoeve van Ottersem (Otterghem) eigendom van de St. Pietersabdij. Op blad VII komt het **Siekliën** voor aan het kruispunt van de **rue Pré aux Oies** (Ganzendries) en de Kortrijkse Steenweg. Op blad VIII is het kleine slot van Raveschoot getekend, op de Kleine Schelde en palend aan de Muunkmeersen. Een kleinoord door water omgeven en gelegen tussen de Leie en de stadsgracht, bijna tegenover de kerk van Akkergem, werd het **Belvédère** van bisschop Antoine Triest.

Op blad X zal men de ligging van de oude kerk van Wondelghem opmerken, binnen de limieten van Gent, daar waar de oud **Kerkstraete** (rue du Maïs) en de **Doorenstraete** (rue de l'Oeillet) mekaar kruisen.

(Fris, 1920, p.30)

Het is opvallend hoeveel aandacht Victor Fris anno 1920 besteedt - maar dank zij de figuratieve tekening van Horenbaut ook kan besteden - aan kasteeltjes en buitenverblijven die in het bezit waren gekomen van families van aanzien, adel en industriëlen. De beschrijving van Fris is op haar beurt leerrijk voor de spontane interesse anno 1920 voor het pastorale leven. Het vormt tevens de emanatie van de (traditionele) stadsvlucht door de beter begoeden, die voor zichzelf en hun naaste familie een gezondere, een riante en relatief veiliger omgeving opzoeken.

Dankzij de preciseringen van Horenbaut kan men op het plan van Deventer (\pm 1559) in de periferie van Gent meer van die landhuizen en kasteeltjes terugvinden die reeds voor 1560 bestonden.

Een woordje over de lager gelegen en overstroombare gebieden aan de rand van de stad; gebieden die de schilder licht roodbruin heeft gekleurd.

Ten zuid-westen zijn er de Assels (H), behalve het centraal klein plateau met de hoeve van de Kartuizers; de weiden Bourgoyen genaamd, tussen de bocht van de Leie, Drongen en Mariakerke; de **Nedermeerschen** tussen het Patijn-tje (**Neckersberg**) en de Leie; al de weiden van de Bijloke.

Ten westen noteren wij de weiden van Wondelghem aan de voet van de oude **Kerkstraet**, langs de Lieve tot rechtover Meulestede, vervolgens langs de **Sassche vaert**.

Ten noord-oosten, in de richting van Oostakker, liggen al de weiden tussen het Nieuwe Kanaal, de Grietgracht (opgeslokt in het Nouveau Bassin) en de (gedempte) **Haude veste**, aan de voet van de Sloopendrieskouder en de heuvels van St. Amandsberg, laag en dicht bij het natuurlijk waterpeil.

In het oosten zijn het de weiden van de grote en kleine Heirnesse langs de Nederschelde; meer ten zuiden de boorden van de Grietgracht te Gentbrugge tot aan de rechtgetrokken bocht van de Nederschelde, met de bijhorende weiden. Ten zuiden zijn er nog de oevers van de Bovenschelde, vanaf de St. Lievenspoort en Ter Plaeten tot rechtover Zwijnaerde. (Fris, 1920, p.31) Ten slotte de boorden van de zuidelijke Grietgracht vanaf de Schelde stroomaf-

waarts van het vermelde dorp (dicht bij het landgoed van de Jezuïeten) doorheen de Broeken, de Zwijnaardse-Oudenaardse- en Kortrijksesteenweg tot aan de verbinding met de Leie; en op de oevers van deze waterloop de lage delen van Ayghem, de Groote Bugten, de Kromme Ham tot Afsnee.

Victor Fris analyseerde verder de stad binnen haar vestingsmuren. De algemene vorm van de fortificaties is deze van een gelijkbenige driehoek waarvan de basis naar het oosten gericht is en de punt naar het westen (Overzet aan Akkerghem) zoals men ook kan zien op de kaarten van 1590 van Jean de Buck en 1592 (Jean de Buck en François Horenbaut).

De voorstelling van het bebouwde gedeelte met het aanzicht van de afzonderlijke gebouwen in perspectief en karmijn ingekleurd en de belangrijkste gebouwen met ingekleurde leiendaken is prachtig. Victor Fris vestigt de aandacht op de lacune ter hoogte van de Blandijnberg, bouwplaats van de latere nieuwe kapel van de St. Pieters abdij, verwoest door de beeldenstormers, en waarvan de wederopbouw pas in 1629 werd gestart. Het nieuwe stadhuis van **de Parchons** is reeds te zien op het plan (1600-1622).

Tussen de nieuwe gebouwen door religieuzen opgetrokken sinds 1585 vermeldt Fris het klooster de Nonnenbossche op de Groene Hooye (in de buurt van het Sint-Annaplein); de Urbanisten of Rijke Klaren gevestigd St. Lievensstraat; het klooster van Oost-Eecloo aan de Posteernepoort op de Oude Houtlei; de refuge van Drongen in de Lange Steenstraat; de Jezuïetenkerk of St. Lieven in de Volderstraat; het klooster Ter Haeghen in de Molenaarstraat; het klooster van Doorezeele, **rue des Prêtres**; het Drongenhof, **rue du Bac**; de Kapucijnen, bij de oude kapel St. Chrisophe des Foulons, in de Brabantdam; de Baudeloo-abdij aan de Ottogracht; de Augustinessen van Deinze, rechtover de kerk van Akkergem; de Kartuziers zijn in het oude klooster van de Trinitaires gevestigd aan Meerhem.

Al de binnenpoorten, die behoorden tot oudere fortificaties, zijn vernietigd. (Fris, 1920, p.32)

Als men de bebouwing bestudeert die buiten de omwallingen geregistreerd werd op het plan Horenbaut dan stelt men vast dat er nauwelijks iets veranderd is in vergelijking met: het panoramisch zicht van 1534 (Gérard Horenbaut), het gegraveerde plan van 1550-1551 (Jean Oste; plus de afgeleide plannen van Braun & Hogenberg uit 1576 en van Guicciardini uit 1581) en de stadsplattegrond door Deventer (1560) gemaakt. Fris merkt op dat de buitenwijk aan de Kortrijksepoort een groot aantal woningen heeft verloren door de aanleg van de fortificaties. De huizen van het St. Baafsdorp zijn om dezelfde reden verdwenen. Nochtans stelt men geen aangroei vast van het aantal huizen in de **rue du Chaume** noch in de **rue de la Sauge** noch in de Twaalf Kamerenstraat, noch in de **rue du Calvaire** noch te **Akkerghem**. Dezelfde vaststelling geldt voor de Molenaarstraat, in de **rue des Anguilles**, **du**

Grand Marais en du Repentir, die eerder leeg lijken. Noch de Voormuide noch Meulestede zijn er qua bebouwingsdichtheid op vooruitgegaan. **Nieu-lant** en **Ham** zijn status quo gebleven.

Men krijgt de indruk, bij het maken van deze vergelijking, dat verre van toenemen de bevolking in aantal is afgenomen. Dit komt met de werkelijkheid overeen. (Fris, 1920, p.33)

Van origineel tot heruitgave in 1900.

De arbeid van Horenbaut kostte de stad 50 ponden groot. Zowel de grondtekening als het register van 1619 werden sedert toen dikwijls geraadpleegd, voornamelijk bij processen betreffende de jurisdictie en de grenzen van de stad. (Heins N.,1900, p.III)

Dit groot werk, gedagtekend april 1619, is zeer merkwaardig. (Heins N.,1900, p.II) Naast de bebouwde kom met al de straten, huizen, monumenten, waterlopen en pleinen, gaf hij ook een sprekend beeld van het platteland rond de stad met zijn percelering en langs de Vrijdtgracht of Rietgracht, de stadsgrens, staan zelfs de namen van de eigenaars van de percelen. (Milis-Proost, 1975, p.28 / Heins N., 1900, p.II) De nummers der percelen langs de Rietgracht verwijzen naar een register dat, behalve de namen van eigenaren en aangelanden, ook de oppervlakte in vierkante roeden opgeeft. Dit verklaarend register, waarvan ook een klad bestaat, werd nooit voltooid, evenmin als de nummering van de percelen op het plan. (Heins N.,1900, p.II)

De voorstelling van de feiten als zou het groot plan van Gent door Jacob Horenbaut precies opgemaakt zijn om aanhoudende geschillen omtrent rechten rond de Rietgracht uit te klaren, kan moeilijk worden weerhouden gezien het bestaan van de parcellaire kaart eerder opgemaakt in 1571 door Franchois Horenbaut.

Victor Van der Haeghen noteerde anno 1900 volgende historiek van het stadsplan. Ten jare 1650 was het plan van Jac. Horenbault "hanghende in de vertrekcaemere van de tresorie". (Heins N.,1900, p.IV) "In het begin der negentiende eeuw stond het nog niet ver van daar,... Entre les deux portes donnant dans la trésorie était placé contre le mur dans un cadre de bois le plan de la ville de Gand et des environs...

Die teekening op papier ... was beschadigd en aan flarden... zoo dat de heer Karel Parmentier, belast met het rangschikken van het stadsarchief (1828-1838), naar redmiddelen moest uitzien." De archivaris slaagde erin dit groot papier zeer behendig te verdoeken.

"Sterk omlijst, onder vier door koperen roetjes vereenigde glasruiten, scheen de oorkonde voor goed behouden. Edoch na eenige jaren bemerkte men dat het stof niet geheel kon geweerd worden, en erger nog, dat de kleuren verbleekten en de teekening allengs verdween.

In 1876, ..., besliste de gemeenteraad het stuk te laten reproduceeren. Bij overeenkomst van den 7 Augustus daarna verbond zich de steendrukker Pol. Allaert twee honderd gegraveerde exemplaren ervan te leveren. Doch deze stuitte op zeer groote moeilijkheden en in 1882 hield zich de raad voorlopig tevreden met eene nauwkeurige en volledige teekening, derwijze uitgevoerd dat men er later gebruik zou kunnen van maken voor een fac-simile door steen- of lichtdruk.

De heer Allaert leverde deze teekening, eigenlijk een nauwkeurige doortekening in potlood, einde 1885...

In het jaar 1898 werd aan het schepencollege verhoogd dat gezegde calque veelvuldig geraadpleegd, ..., op zijne beurt begon te slijten, en de commissie der monumenten stelde voor het werk eindelijk op steen te laten brengen ... door Armand Heins." (Heins N., 1900, p.IV)

Vijftig exemplaren werden ter beschikking gesteld van de intekenaars en 50 waren voor de stad bestemd. Het origineel werd anno 1900 aan de stadsbibliotheek toevertrouwd.

De heruitgave uit 1900 omvat 15 platen, geassembleerd 165 x 195 cm groot. Gekleefd op doek kostte de heruitgave 35 frank op rol en 50 frank indien ingelijst. De courante vorm van het document bestaat uit losse in twee gevouwen vellen.

Leen Charles vermeldt dat het "topografisch plan van 1619" opgemaakt door landmeter Jacob Horenbaut zich bevindt in het Stadsarchief (SAG, Atlas Goetghebuer, lade 1/16, en bureau archivaris) (Charles L., 1994, p.58) Johan Decavele vermeldt in hetzelfde werk alleen 'bureau archivaris' en lade 1/17 voor de facsimile-uitgave.

Van deze bevinden zich exemplaren in SAG, RAG, Universiteitsbibliotheek Gent en Universiteitsbibliotheek Mons.

Het plan van Horenbaut op artistiek gebied.

Op artistiek gebied komen een aantal mooie cartouches op het plan voor. (Milis-Proost, 1975, p.28) Men treft er links bovenaan een grote gekleurde portiek aan, waaronder de Maagd van Gent zit met de leeuw. Op iedere zijde prijken de wapenschilden van de twee eerste schepenen van de Keure voor het jaar 1618 -1619. Rechts Mr. Philips van Steelant, heer van der Hasselt; links Mr Jan Baptiste de Rodoan, heer van Bieze. (Heins N., 1900, p.II)

Erboven, in een sierlijke omlijsting, gedragen door engelenfiguurtjes, het wapen van de hoogbaljuw Karel van Bourgondië, heer van Wakken, Baljuw van Gent. Op de vier hoeken houden leeuwen de wapens van Gent en Vlaanderen. Onder de portiek, in een driehoek, stond vroeger een opschrift, dat thans geheel weggesleten is. (Heins N., 1900, p.II)

Verder verdienen nog enkele cartouchen, in de trant der Renaissance, de aandacht. De randschriften van het plan geven de voornaamste (36) bruggen, enkele burgerlijke gebouwen, 8 stadspoorten, 7 kerken, 27 abdijen en kloosters, 2 begijnhoven, 2 kastelen, het Prinsenhof, het bisdom en 9 openbare plaatsen. (Heins N., 1900, p.II)

BRONNEN

BAILLIEUL B., MILIS-PROOST G., LALEMAN M.C. & DAMBRE-VANTYGHEN F., Stadsontwikkeling en architectuur & Catalogus van de kaarten In "Gent, 1000 jaar kunst en cultuur" Deel III, Snoeck-Ducaju, Gent, 1975

BERGMANS PAUL, Commission des monuments de la ville de Gand. Documents topographiques relatifs à la ville de Gand (16e - 18e E). Heins, Gand, 1915-1920.

BRICKER CHARLES, De glorie van de cartografie: Een geïllustreerd overzicht van kaarten en kaartenmakers. Vertaling J.G. Baggerman, 240 p., Amsterdam / Brussel, 1969

Landmarks of mapmaking. An illustrated survey of maps and mapmakers. Maps chosen and displayed by R.V. Tooley. s.e., Amsterdam/Brussel/Lausanne/Parijs, 1968.

CHARLES LEEN e.a., Huizenonderzoek in Gent. Een handleiding. Stadsarchief Gent, Gent, 1994.

DEJARDIN A., Cartes de la Flandre Ancienne et moderne, plans de la ville de Gand. Hebbelynck L., Gent, 1867.

FRIS VICTOR, Plans de Gand. Introduction aux documents topographiques. Vanderpoorten J., Gent, 1920.

HEINS ARMAND & VAN DER HAEGHEN VICTOR, Groot plan van Gent gemaakt in 1619 door den landmeter Jac. Horenbault. Grand plan de Gand dressé en 1619 par Jacques HORENBAULT. HEINS N., Gent, 1900.

Chromolithografisch fac-simile, onder de bescherming van de stedelijke Commissie der Monumenten van Gent,

Uitgevoerd door Armand Heins,

Met verklarend bijschrift door Victor Van der Haeghen.

Drukk. N. Heins, Brabantstraat, 9, en Onderstraat, 18.

1900

MERTENS J., Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het colloquium te Brussel 1979. Brussel, 1980.

VAN DER HAEGHEN H., DAELEMANS F. & VAN ERMEN E., Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16e-18e eeuw). Brussel, 1986.

André COENE
november 1999

ERRATUM

I.v.m. de foto gepubliceerd in G.T. 2000 - nr. 5 - p. 284, schrijft de heer Jean-Paul Marchal ons het volgende: "Op de originele foto is Marcel Stas de Richelle inderdaad de 4e persoon van links, maar men heeft, voor een onbekende reden, het linker deel van de foto 'afgeknipt'. Op p. 284 staat dus Marcel Stas de Richelle nu op de 3e plaats (voorste rij) i.p.v. de 4e. De 6e persoon van links (2e rij met bril) is dokter Raphaël Schotte (van de Compagnie de haven). De 6e persoon (voortste rij, met bleke regenjas) is commandant Maurice Goethals."